

УДК 316.644:316.334.3

ПАТЕРНАЛІЗМ У ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ: ХАРАКТЕРНІ ПРОЯВИ ТА ЙМОВІРНІ ПРИЧИНИ

Колоколова Марія Олександрівна – аспірантка кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті представлено аналіз проявів патерналізму в політичній свідомості українського суспільства. Політичну свідомість визначено як сукупність усталених уявлень, переконань, цінностей, традицій, установок, орієнтацій, що відображають реакцію людей на політичне життя. Патерналізм розглянуто як стан ціннісної свідомості, який проявляється у двох вимірах: ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі і ставлення індивіда до цієї системи. На основі аналізу емпіричних даних зроблено висновок, що у досягненні індивідуального успіху громадяни більшою мірою покладаються на державу, ніж на себе; у своїй більшості вони не відчують відповідальності за стан справ у країні та своєму населеному пункті, не готові проявляти приватну ініціативу. Підкреслено, що на рівні ставлення до системи у суспільній свідомості співіснують ринкові та соціалістичні цінності.

Ключові слова: патерналізм, установка на патерналізм, політична свідомість, посткомуністичне суспільство, самоорганізація.

В статье представлен анализ проявлений патернализма в политическом сознании украинского общества. Политическое сознание определено как совокупность устойчивых представлений, убеждений, ценностей, традиций, установок, ориентаций, которые отражают реакцию людей на политическую жизнь. Патернализм рассмотрен как состояние ценностного сознания, которое проявляется в двух измерениях: отношение индивида к своей роли в общественно-политической системе и отношение индивида к этой системе. На основе анализа эмпирических данных сделан вывод, что в достижении индивидуального успеха граждане в большей степени полагаются на государство, чем на себя; в своем большинстве не чувствуют ответственности за состояние дел в стране и своем населенном пункте, не готовы проявлять частную инициативу. Подчеркнуто, что на уровне отношения к системе в общественном сознании сосуществуют рыночные и социалистические ценности.

Ключевые слова: патернализм, установка на патернализм, политическое сознание, посткоммунистическое общество, самоорганизация.

Article is devoted to analyses of manifestations of paternalism in the political consciousness of Ukrainian society. Political consciousness is defined as a totality of stable ideas, beliefs, values, traditions, orientations, which reflect the reaction of people on the political life. Paternalism is considered as a state of value consciousness, which manifests itself in two dimensions: the attitude of individual to his/her role in the socio-political system and the attitude of individual to this system. Empirical data have revealed that citizens increasingly rely on government than on themselves in achieving of individual success; most of them do not feel responsible for the state of affairs in country and his/her location, not willing to show private initiative. Market and socialist values coexist in the public consciousness at the level of individual's attitude to the system.

Keywords: paternalism, paternalistic attitudes, political consciousness, post-communist society, self-organization.

З моменту здобуття Україною незалежності соціологи не перестають говорити про ті труднощі, з якими зіткнулося українське суспільство в процесі посткомуністичних трансформацій. З розпадом Радянського Союзу почалася зміна «правил гри» в політичній, економічній, правовій та інших сферах українського суспільства. Проте інституційні зміни не відбуваються швидко і разом з тим є настільки суперечливими, що парадигма переходу від авторитаризму до демократії (описана такими дослідниками, як Г. О'Доннел, А. Пшеворський, Д. Растоу, С. Гантінгтон, Ф. Шміттер та ін.) вже не може бути застосована до аналізу трансформацій політичних режимів на пострадянському просторі [1]. Крім аналізу змін на макрорівні, необхідно відповісти на питання, наскільки ті чи інші перетворення приймаються суспільством і чи готові громадяни самостійно брати участь у політичному і громадському житті,

підтримуючи та ініціюючи інституціональні трансформації «знизу». Актуальність проблеми усталеності патерналізму в політичній свідомості посилюється євроінтеграційними прагненнями української держави, які мають супроводжуватися формуванням у політичній культурі таких європейських цінностей і принципів, як свобода, демократія, права людини, індивідуальна і соціальна відповідальність, конкуренція, інтернальність, самостійність, самоорганізація.

Події, які відбулися в Україні наприкінці 2013 та на початку 2014 року (Майдан) і відбуваються зараз (військовий конфлікт на Донбасі), можуть істотно вплинути на формування нових громадянських традицій і практик в українській політичній культурі. Сплеск громадянської активності, самоорганізації, солідарності, соціальної довіри під час подій Євромайдану (-нів) може або вкоренитися в суспільній свідомості у вигляді нових громадянських установок на систему і місце в ній індивіда, або ослабнути, як це сталося після «помаранчевої революції» 2004 року, коли розчарування новою владою автоматично знизило бажання громадян проявляти приватну ініціативу і підтримувати демократію. В той же час військовий конфлікт на Донбасі та його соціальні наслідки впливають на посилення відчуття аномії, невпевненості в завтрашньому дні, беспорядності перед бідністю і військовою загрозою, що може спонукати актуалізацію патерналістських установок серед найбільш незахищених верств населення.

Вивченню особливостей та проявів політичної свідомості українського суспільства в період посткомуністичних трансформацій присвячені роботи таких вітчизняних соціологів, як В. Бакіров, О. Бабкіна, І. Бекешкіна, Є. Головаха, А. Горбачик, О. Куценко, Н. Паніна, О. Резник, А. Ручка, В. Хмелько та ін. До проблематики патерналізму як соціального явища в українському суспільстві звертаються, зокрема, О. Балакірева, Є. Головаха [4], А. Горбачик, А. Зоткін [6, 7], О. Куценко [8], О. Стегній, В. Сусак [12, 13], Л. Шангіна [15]. Кожен з цих авторів застосовує свою концепцію вимірювання та аналізу патерналізму як складного явища у ціннісній системі суспільства. В цій роботі ми проаналізуємо деякі прояви патерналізму як стану ціннісної свідомості, застосовуючи два виміри, в яких він може проявлятися, а саме: ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі і ставлення індивіда до цієї системи.

Для аналізу установок на цінності економічного і політичного патерналізму або на самоорганізацію ми використовували бази даних таких міжнародних і національних досліджень: європейське дослідження цінностей (EVS) (репрезентативні вибіркові опитування 3-ї (1999 г.) і 4-ї хвиль (2008 р.), проведені в Україні), світове дослідження цінностей (WVS) (репрезентативні вибіркові опитування 3-ї (1996 г.) і 5-ї хвиль (2006 р.), проведені в Україні), європейське соціальне дослідження (ESS) (5 хвиль, проведених в Україні в 2005, 2006, 2009, 2011 і 2012 роках), проект дослідного центру Pew Research Center (Вашингтон) «Вивчення соціальних установок в посткомуністичних країнах через 20 років після початку системних трансформацій» (Pew Global Attitudes Project, 2011) (репрезентативне вибіркове опитування в Україні), соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України «Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін».

Метою цієї статті є виявлення імовірних причин проявів патерналізму в українському суспільстві як характерної особливості його політичної свідомості.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що політична свідомість є проявом масової свідомості і визначається нами як сукупність уявлень, переконань, цінностей, традицій, установок, орієнтацій, що відображають реакцію людей на політичне життя. Однією з форм таких орієнтацій і позицій щодо політики і місця в ній громадянина є патерналізм.

В межах нашої розвідки патерналізм розглядається як комплексне явище, яке розкривається наступними категоріями та індикаторами:

1. Категорія установки на патерналізм або самоорганізацію як ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі; індикатори:

- відчуття відповідальності за стан справ в Україні, у своєму місті / селі;
- оцінка власної ініціативності та самостійності у вирішенні життєвих проблем;
- готовність брати участь у різних видах суспільної діяльності;
- готовність проявляти ініціативу у вирішенні проблем своєї громади;
- членство в громадських та політичних організаціях.

2. Категорія установки на патерналізм або самоорганізацію як ставлення індивіда до суспільно-політичної системи операціоналізується наступними опозиційними індикаторами:

• цінність особистої відповідальності або відповідальності держави за власне матеріальне забезпечення;

- установки на підтримку з боку держави або на самостійне досягнення життєвих цілей;
- позитивне або негативне ставлення до вільної конкуренції;
- установки на державний контроль діяльності підприємств або на обмеження такого контролю, розширення свободи в діяльності підприємств;
- установки на підтримку збільшення державної або приватної власності в господарюванні;

- підтримка / непідтримка влади сильного(-их) лідера(-ів).

Зазначимо, що у найзагальнішому сенсі під *патерналізмом* розуміється такий спосіб сприйняття держави або будь-якого іншого владного суб'єкта (представника політичної еліти, політичної партії тощо) індивідом, соціальною групою, для якого є характерним покладання відповідальності за індивідуальне / групове благополуччя на владних суб'єктів, відмова від самостійного прийняття рішень, самоорганізації в ситуаціях сприятливих соціальних взаємодій.

Патерналізм є станом ціннісної свідомості, проявом ставлення індивіда й колективних соціальних акторів до системи і її владних суб'єктів. Це складне і контрверсійне явище. З одного боку, патерналізм сприяє розвитку у індивідів чи колективних акторів відчуття підтримки, захищеності, відсторонення від різних суспільних проблем. А з іншого – патерналізм пригнічує приватну ініціативу, індивідуальну налаштованість на самореалізацію, на чому будується громадянське суспільство. Найчастіше патерналізм протиставляється таким поняттям, як індивідуальна самореалізація, індивідуальна й колективна самоорганізація та відповідальність, які передбачають цінність свободи й свободу вибору способів дій.

Політична свідомість сучасного українського суспільства, якій притаманні симбіотичні риси (О. Куценко), описується як посткомуністична та пострадянська і має багато в чому інерційний характер. Незважаючи на суттєві інституційні перетворення в суспільстві, в масовій політичній свідомості зберігаються і «реставруються» радянські політичні цінності та установки, які проявляються не тільки у свідомості старшого покоління, а й «покоління (-нь) незалежності» (Я. Грицак, Л. Сокурянська). Щодо останніх, то, за словами Л. Сокурянської, свідомість сучасної молоді людини (студента) є амбівалентною, що зокрема проявляється у співіснуванні протилежних політичних цінностей. «Здійснений нами аналіз показав, що один і той же студент може написати у своїй біографії (або заявити про це в процесі проведення фокус-груп), що хотів би жити в демократичному суспільстві, сприймаючи демократію як термінальну цінність-мету, і одночасно вважати, що досягнення цієї мети залежить, в першу чергу, від держави, яка, цитуємо «має нещадно боротися з антидемократичними проявами» [11, с. 529].

На симбіотичний характер політичної свідомості сучасного українського суспільства вплинула відсутність консолідації в суспільстві та серед правлячих еліт з приводу стратегічних цілей розвитку країни. За 23 роки після здобуття незалежності не була сформована ані національна ідея, ані зовнішньополітична стратегія, які б консолідували суспільство. Така зовнішня невизначеність призводить до консервації цінностей індивідів, традиційних поглядів на політику і місце в ній громадянина. Громадяни незалежної України не були готові повністю відмовитися від радянської спадщини, норм і правил, характерних для радянської політичної системи. Однією з таких норм, укорінених у радянській період, стало патерналістське ставлення до держави – підданство і перекидання відповідальності за економічне і соціальне благополуччя на будь-які органи влади.

Науковці називають різні причини існування патерналізму в українській політичній свідомості. Найпоширенішим є уявлення про патерналізм як рудимент радянської політичної системи, який «вбудовується» в соціальні відносини в постсоціалістичних суспільствах. Попри зняття зовнішніх інституційних чинників патерналізму, на яких будувалася соціальна політика Радянського Союзу, патерналізм так і залишився складовою мислення та приватних розрахунків громадян. Як зазначає Є. Головаха, патерналізм, характерний для громадян усіх пострадянських держав, – це наслідок радянської системи соціального забезпечення, коли від громадян вимагали послуху, а у відповідь забезпечували соціальний мінімум. Це безкоштовна освіта, безкоштовне медичне обслуговування, мінімальне пенсійне забезпечення, право на працю, елементарні соціальні гарантії. Це базисні передумови для виживання, і люди до всього цього звикли. Коли вони їх втратили, то це був неабиякий удар по свідомості, адже люди вважали, що держава зобов'язана забезпечувати соціальний захист... Незважаючи на те, що сьогодні медичні послуги і вища освіта фактично є платними, в масовій свідомості зберігаються уявлення про те, що держава зобов'язана забезпечувати соціальний захист у тому ж обсязі. Має місце нерозуміння того, що держава просто не спроможна це зробити, перебуваючи у скрутному становищі [5].

Витоки патерналізму Є. Головаха вбачає не тільки в радянському, але й більш давньому – феодальному – минулому. «Потрібно сприймати патерналізм як певну систему відношень між пересічними громадянами та владою, що є наразі однією з найсуттєвіших проблем для українського суспільства. Ця проблема має дуже ґрунтовні історичні корені, наше суспільство формувалося у двох патерналістських системах – першою була феодальна, яка існувала багато сторіч, пізніше ми пройшли невеликий шлях первинного створення капіталізму, але це перервалося революцією, що призвела до створення комуністичної системи, яка була не менш патерналістською, ніж феодальна, де не було формального кріпосництва або залежності від найвищого стану, але така залежність була від комуністичної влади, – отаким досвід, з яким ми прийшли до створення незалежної держави, обумовив усі ті проблеми та труднощі, які ми тепер

перетравлюємо. Всі наші дослідження виявляли досить усталену тенденцію збереження патерналістських очікувань громадян від влади» [4].

В роботах таких дослідників, як О. Балакірева, Є. Головаха, А. Зоткін, О. Куценко, Л. Шангіна, зазначається, що рівень патерналістських установок не знижується, а коливається під впливом багатьох чинників, у першу чергу політичних. Як підкреслює Л. Шангіна, патерналізм перш за все продукує влада – уряд і Президент. Ці настрої одразу підхоплюються й отримують підсилення серед певних верств населення, насамперед пенсіонерів, службовців та найманих робітників [15]. Є. Головаха стверджує, що зрештою сама влада підтримує таку модель, де не потрібно докладати зусиль для створення умов, за яких би люди були здатні проявляти та розвивати себе самостійно.

Цікавим є факт співіснування високого рівня патерналістських установок з низьким рівнем довіри до всіх політичних інститутів і окремих політичних лідерів. Незважаючи на те, що передвиборчі обіцянки в більшості випадків не виконуються і рівень довіри до державних інститутів в Україні є одним із найнижчих в Європі (наприклад, за даними ESS-2011), патерналістська риторика залишається ефективним інструментом для досягнення політичних цілей. Політик, який обіцяє державну підтримку в усіх сферах життя, має на виборах значно більше шансів на успіх, ніж його опонент, який закликає електорат проявляти ініціативу, покращуючи якість життя власними силами, користуючись при цьому підтримкою держави. Російський соціолог Лев Гудков пояснює цю тенденцію глибинною сутністю пострадянської людини, яка формувалася за допомогою системи обмежень і звикла пристосовуватись до цих обмежень. Така людина боїться всього нового, невідомого, вона наділена багатьма фобіями, вже не вірить пропаганді, проте не має і чіткого розуміння політичних процесів. Вона орієнтується на владу як на патерналістську силу, яка повинна забезпечити їй дуже скромне існування і гарантії на майбутнє, але при цьому вона ставиться до цієї влади з великою недовірою, бо не вірить у виконання її обіцянок [16, с. 38].

Як свідчать результати соціологічних досліджень, в Україні спостерігається стійке збереження, а подекуди навіть зростання установок на патерналізм, що змушує поставити під сумнів детермінованість таких установок і цінностей виключно радянським минулим. Як зазначає О. Куценко, порівняльні дані за 1991 і 2011 роки свідчать, що українське суспільство не тільки зберегло, а й підсилило патерналістські установки за 20 років інституціональної лібералізації. За даними дослідницького центру у Вашингтоні, доля тих українців, які орієнтовані на зовнішню підтримку з боку інших людей у досягненні індивідуального успіху за цей період збільшилась з 44% до 60% [8, с. 86]. Тільки близько третини українських громадян (32% опитаних у 2011 році) вважають, що в досягненні успіху головну роль відіграють індивідуальні здібності й амбіції. Індивідуальну невдачу 40% покладає на самого індивіда, 49% – на суспільство. За цим індикатором співвідношення індивідуалістів і патерналістськи орієнтованих громадян у російському суспільстві становить 47% до 40%, у Литві індивідуалістів значно більше – 58% до 34%, відповідно [8, с. 86].

А. Зоткін у роботі «Український феномен: патерналізм без авторитаризму» аналізує ставлення українського населення до правлячої еліти і зазначає наступне: «В українському суспільстві все ще так само сильні моделі патерналістських відносин з державою і правлячими колами, від яких значний сегмент соціуму відчуває залежність свого життя. Так, наприклад, майже 35% громадян вважають, що їхнє життя сильно залежить від того, хто представляє правлячу еліту України, а ще 38%, що залежить достатньою мірою. Кількість тих, хто відповів «мало залежить» і «практично не залежить», у сумі складає лише 18,6%. При чому суттєвих відмінностей у відповідях представників різних регіонів, національностей, мовних і поселенських груп не помічено. Трохи відрізняються відповіді за віковими й освітніми категоріями. Більший ступінь залежності від еліти відчувають люди старшої вікової когорти (більше 55 років) і громадяни з початковою або неповною середньою освітою» [6].

Л. Шангіна пояснює наявність таких установок у політичній свідомості не тим, що українці є патерналістами за своєю природою, і не пережитками радянського минулого, а низькою оплатою праці, через що громадяни не вважають себе повною мірою відповідальними за те, що з ними відбувається, і чекають від влади пільг та надбавок як милості і добротності [15].

За словами Т. Петрушиної, соціологічні дослідження показують, що українці орієнтовані на збільшення ролі держави в економіці. Дослідниця зазначає, що патерналістські установки українців досі дуже сильні і є провідними ціннісними установками у суспільстві. За даними ESS-2009, на питання про те, чи має уряд вжити заходи для скорочення різниці у рівні доходів людей, 71,6% респондентів дали ствердну відповідь. 74,3% опитаних переконані, що обов'язком держави має бути забезпечення населення медичною допомогою, а 75,4% вважають, що держава має створити гідний рівень життя людям похилого віку. На думку 63,5% респондентів, однозначним обов'язком держави має бути забезпечення роботою всіх бажаючих. При цьому Т. Петрушина відзначає, що за даними моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, в суспільних настроях все ж простежується тенденція до змін. «Так, за останні

роки в Україні збільшилась кількість «інтерналів» – людей, які перш за все покладають відповідальність на самих себе у тому, як складається їхнє життя, а не на зовнішні обставини» [14].

Розглянемо прояви патерналізму в українській політичній свідомості у двох вище означених вимірах. Почнемо з *установки на патерналізм або на самоорганізацію як ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі.*

Дані моніторингу Інституту соціології НАН України за травень-липень 2013 року свідчать, що більшість українців не відчувають своєї відповідальності за стан справ ані в Україні в цілому, ані у своєму місті або селі (табл. 1). До того ж чверть респондентів зізналася, що їм не вистачає ініціативи і самостійності у вирішенні життєвих проблем (25,7%). Самостійними та ініціативними себе назвали 38,8% респондентів, 30,6% не змогли відповісти на це питання. Ще 4,4% висловилися, що їх не цікавить це питання, і 0,5% відмовилися відповідати.

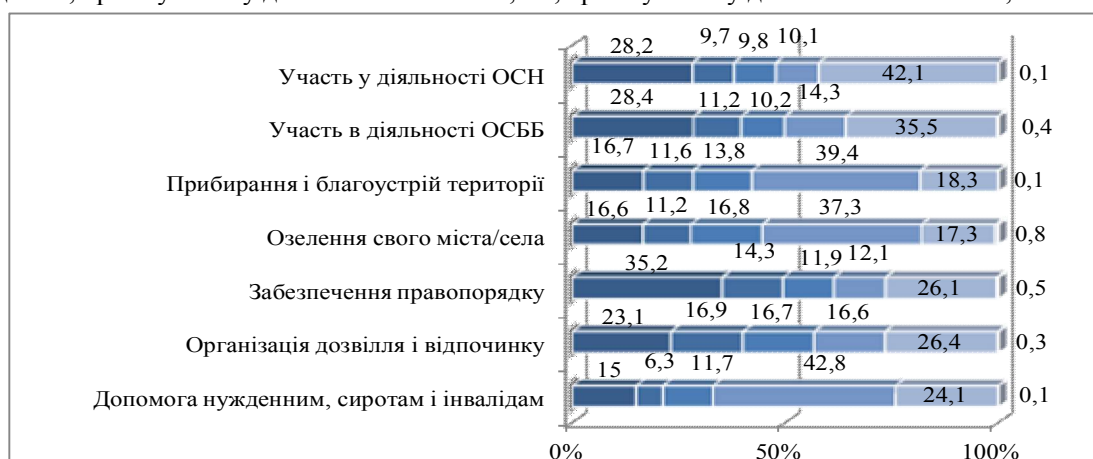
Таблиця 1.

Сприйняття респондентами відповідальності за стан справ в Україні / у своєму місті або селі (% до тих, хто відповів; Моніторинг Інституту соціології НАН України, 2013)

	Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні?	Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?
Повну	1,8	2,1
Часткову	15,9	23,9
Жодної	67,1	57,9
Важко відповісти	15,2	16,1
Усереднені відносні значення показника відповідальності (w)*	2,35	2,24
Усього	100	100

* $w = (1 \cdot w_1 + 2 \cdot w_2 + 3 \cdot w_3 + 0 \cdot w_4) / 100$, де w_i – % до тих, хто відповів.

Видами суспільної діяльності, за яку українці найбільше готові брати відповідальність, є: допомога нужденним, сиротам, інвалідам; участь у прибиранні та благоустрої території за місцем проживання; участь в озелененні свого міста / села (рис. 1). У цих питаннях значна частина респондентів не просто виявила бажання до самоорганізації, а й готова робити це безкоштовно (42,8%, 39,4% і 37,3%, відповідно). У той же час брати участь у забезпеченні правопорядку, діяльності органів самоорганізації населення (ОСН), в об'єднаннях співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) не бажають за жодних умов 35,2%, 28,2% і 28,4%, відповідно. Згодні без оплати забезпечувати правопорядок 12,1% респондентів, брати участь у діяльності ОСН – 10,1%, брати участь у діяльності ОСББ – 14,3%.

Рисунок 1. Ступінь готовності громадян брати участь у різних формах громадської діяльності (% до опитаних, Моніторинг Інституту соціології НАН України, 2013)

Результати моніторингу свідчать, що українці досить обережні в прояві приватної ініціативи. Тільки 10,7% респондентів однозначно готові в міру своїх можливостей проявити ініціативу у вирішенні питань свого багатоквартирного будинку, вулиці, мікрорайону чи населеного пункту, якщо при цьому

буде підтримка громадськості, ще 26% – «скоріше готові», тоді як «скоріше не готові» – 20,4%, «однозначно не готові» – 21,5%, позицію «важко відповісти» позначили 21,5% опитаних.

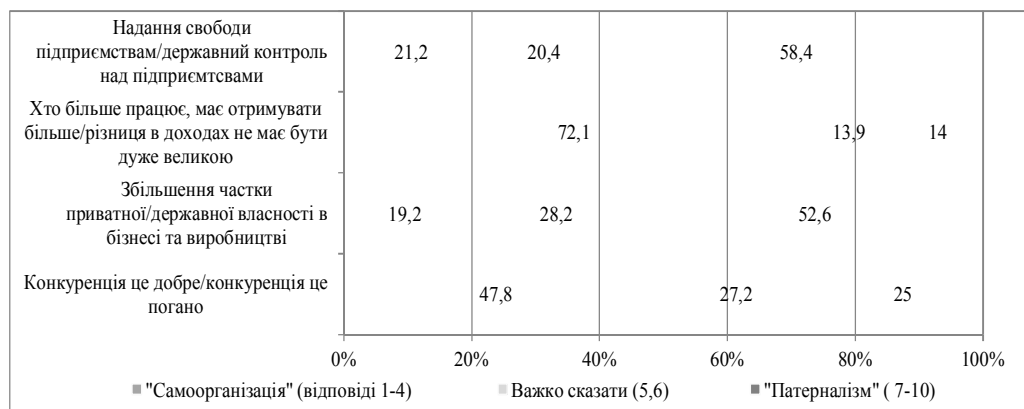
Крім інтенцій і установок на участь у громадському житті та готовність брати на себе відповідальність, яскравим показником рівня самоорганізації громадян є їхня приналежність до різних громадських і політичних організацій. Так, за даними Інституту соціології НАН за 2013 рік, 9,8% українців є членами однієї громадської організації, 3,1% – відразу декількох, а 87,1% – не є членами жодної організації, об'єднання або руху. Якщо врахувати, що під організацією розумілися релігійні та церковні об'єднання, клуби за інтересами, професійні, творчі об'єднання, спортивні клуби і спільноти, ОСББ, студентські та молодіжні об'єднання та ін., то виходить, що лише кожен 7-й українець залучений до мережі громадських відносин на інституціональному рівні. Дослідження ESS-2011 ставило питання не просто про членство, а про роботу в неполітичних організаціях та асоціаціях впродовж останнього року. Результати показали, що тільки 1,4% українців працювали в таких організаціях, 98,6% відповіли на запитання негативно. Для порівняння: за рівнем участі в громадських організаціях та асоціаціях Україна знаходиться поруч з країнами Східної Європи та Балтії (Болгарія – 1,4%, Словенія – 1,7%, Литва – 3,3%, Росія – 4%) і значно поступається у розвитку громадянського суспільства скандинавським країнам (Фінляндія – 38,8%, Норвегія – 29%, Швеція – 28,3%, Данія – 25%, Нідерланди – 23,5%), а також Німеччині (25,6%).

Звернемось до аналізу установок на патерналізм або на самоорганізацію як ставлення індивіда до суспільно-політичної системи.

Розглянемо, як громадяни України оцінюють стан суспільної системи і якою її бачать в економічному і політичному плані. За даними EVS-2008, менше третини українців (30,2%) вважають, що люди повинні більшою мірою нести відповідальність за те, щоб себе забезпечити (відповіді 1–4 по 10-бальній шкалі), в той час як 41,6% вважають, що відповідальність за те, щоб усі громадяни були забезпечені, більшою мірою має нести держава (відповіді 7–10), 28,2% – обрали серединні альтернативи (відповіді 5 і 6). Як бачимо, за даними ІС НАН України, почуття індивідуальної відповідальності, хоча і є вищим у порівнянні з колективною відповідальністю за стан справ у країні чи місті, проте все ж притаманне меншій частині суспільства. Більшість, за даними EVS-2008, перекладає цю відповідальність на державу або розділяє її порівну між громадянами та державними інституціями.

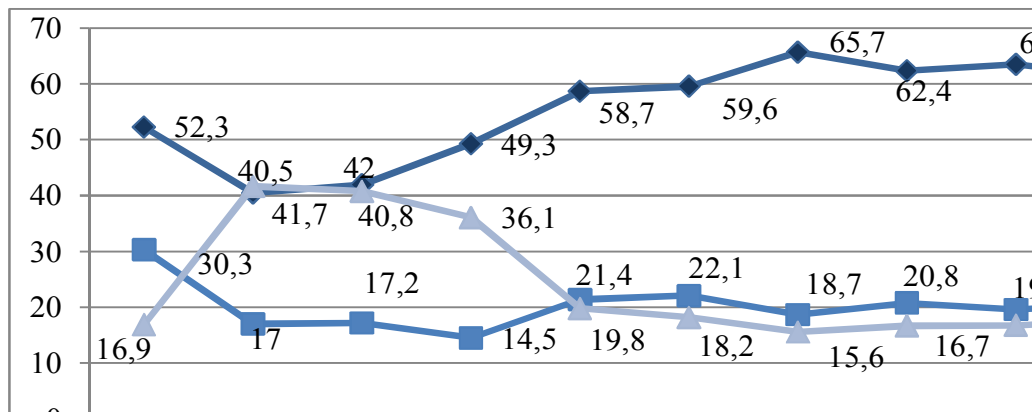
Дані дослідження Pew Research Center за 2011 рік показують ще більші орієнтації українців на підтримку з боку держави замість самостійного досягнення життєвих цілей. Так, 75,7% опитаних вважають, що для України важливо, щоб держава відіграла активну роль у житті суспільства, з тим щоб потреби всіх були задоволені. Тільки кожен п'ятий респондент вважає, що люди повинні бути вільними у досягненні своїх цілей без втручання з боку держави. Решта (4,4%) не змогли відповісти.

Дані EVS-2008 відображають установки на патерналізм чи на самоорганізацію в економічних відносинах (рис. 2). Як бачимо, українці значною мірою підтримують такі ринкові цінності, як конкуренція (47,8%) і справедлива винагорода за працю (72,1%). У той же час більше половини опитаних виступають за державний контроль над підприємствами (58,4%) і збільшення державної власності в бізнесі та виробництві (52,6%). Слід зазначити, що думки українців щодо приватизації підприємств відрізняються залежно від того, чи йде мова про малі або про великі підприємства. За даними Інституту соціології НАН за 2013 рік, за приватизацію малих підприємств виступає 48,2%, проти – 37,4%, в той час як за приватизацію великих підприємств – 16,9%, а проти – 65,9% (інші не визначились).

Рисунок 2. Установка на патерналізм або на самоорганізацію в економічних відносинах (у % до тих, хто відповів, Європейське дослідження цінностей, 2008)

Економічні труднощі і недостатня підтримка ринкових інститутів сприяють збереженню патерналістських установок щодо політичної системи. За більш ніж 20 років незалежності України в суспільній свідомості закріпилася думка про те, що кілька сильних лідерів здатні зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії (рис. 3). Якщо в перші роки незалежності превалювання згодних з такою політичною системою компенсувалося значним відсотком тих, хто не визначився (наприклад, у 1994 р підтримували дану тезу 40,5%, не підтримували – 17%, важко відповісти – 41,7%), то у 2000 році суттєва частина тих, хто не визначився, стала прихильником даної тези. Найбільша потреба в сильному лідері спостерігалася в 2006 році (65,7%), який за багатьма показниками (довіра політичним партіям, Президенту, Верховній Раді, різним політичним інститутам) можна схарактеризувати як рік розчарування в «помаранчевій революції».

Рисунок 3. Динаміка розподілу відповідей на твердження: «Декілька сильних лідерів можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії» (%), на графіку не показані «невідповіді»; Моніторинг Інституту соціології НАН України, 1992-2013)

Варто зауважити, що у сучасному українському суспільстві патерналістські установки мають свою специфіку, порівняно з радянським минулим. Як зазначають А. Єрмолаєв, А. Левцун та С. Денисенко, у радянському суспільстві – суспільстві «одержавленої» людини – патерналізм проявлявся як повна залежність людини від держави: її місце роботи, її трудова, ідейна мотивація і навіть її побут були пов’язані і організовувались державою. В сучасному українському суспільстві патерналізм проявляється як залежність від держави у тих випадках, коли громадянин не в змозі вирішити проблему самостійно. «Всього, чого наш співвітчизник здатен досягти, в тому числі шляхом корупційної покупки адміністративних послуг, він досягає самостійно. Але в тих випадках, коли проблему неможливо вирішити власними силами (частіше за все це питання матеріального забезпечення), українські громадяни покладаються на допомогу держави, вважаючи, що держава зобов’язана піклуватися про населення» [5].

Українцям також притаманний так званий зовнішній патерналізм, тобто покладання надій та зобов’язань не лише на свою державу, а й на інші, які вони вважають більш розвинутими і здатними підняти рівень життя в Україні, – Росію, країни Заходу, ЄС. Його прояви віддзеркалені в узагальненнях М. Мариновича, який пише: «Один об’єкт нашого патерналізму – це Росія, на яку ми поклалися і яка нас розчарувала. Тепер ми хочемо в Європу, але також пасивними споживачами: від Європи ми очікуємо благ, проте не готові через особисту відповідальність долучатися до творення цих благ. Звісно, йдеться лише про частину людей, є велика нова реальність, поява молодого покоління, яке готове брати відповідальність і за себе, і за країну» [9].

На наш погляд, патерналізм в українському суспільстві не є адресним, він спрямований на будь-який орган влади, який здатен вирішити те чи інше питання, попри недовіру до всіх політичних інституцій. Це, скоріше, потреба, викликана низьким рівнем життя, невизначеністю, суспільними ризиками та політичним дискурсом і практиками турботи і опіки (як радянськими, так і сучасними), а не правило, звичай чи ментальна риса українського народу.

Таким чином, аналіз даних виявив, що рівень патерналістських установок як характеристики української політичної свідомості є досить високим. Серед основних проявів патерналізму, які підтримує переважна більшість громадян (за результатами опитувань, проведених до 2013 року включно), виявилися наступні: підтримка сильних лідерів, перекладання відповідальності на державу за своє благополуччя, підтримка державного втручання в життя кожного для того, щоб усі були забезпечені; збільшення

державного контролю над підприємствами. Водночас такі установки співіснують із демократичними і ринковими цінностями, як наприклад: схвалення конкуренції, справедливої оплати праці, готовність виявляти громадянську позицію в певних формах самоорганізації.

Серед імовірних причин формування і відтворення патерналізму в Україні можна виокремити: пострадянські цінності у політичній культурі українського суспільства (потреба в стабільності, підтримці, допомозі; обережне ставлення до змін; небажання нести відповідальність тощо); соціальну політику держави, що передбачає різного роду соціальні пільги (субсидії, допомога по безробіттю) за загально низького рівня життя населення; акцентування на допомозі, підтримці з боку держави у політичному дискурсі (особливо передвиборчому); низький рівень оплати праці, що формує залежність від державної допомоги; низький рівень довіри між громадянами, що перешкоджає самоорганізації і призводить або до соціальної пасивності, або до корупційного вирішення питання з представником влади.

Зважаючи на зростання почуття соціальної відповідальності серед частини активного населення, яка почала формуватися після подій Євромайданів кінця 2013 – початку 2014 рр. і на сьогодні бере участь у різних формах самоорганізації, громадських ініціатив, контролі над владою та взаємодії з нею, можна припустити поступове зниження установок на патерналізм у вимірі ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі. В той же час, на нашу думку, в умовах сучасної кризи і суспільних ризиків патерналістські очікування громадян від самої системи залишатимуться високими, зокрема, серед найменш забезпечених і найменш захищених верств суспільства.

Література:

1. Carothers T. The End of Transition Paradigm [Electronic resource] / Thomas Carothers. – Available at : https://www.dropbox.com/s/end2g602s63dz99/Carothers_Th_The_End_of_the_Transition_Paradig.pdf
2. Friedman M. Capitalism and Freedom [Electronic resource] / Milton Friedman. – Available at : <http://books.cat-v.org/economics/capitalism-and-freedom/intro>
3. Pedersen S. K., Koch A. K., Nafziger J. Who wants paternalism? [Electronic resource] / Sofie Kragh Pedersen, Alexander K. Koch and Julia Nafziger. – Available at : ftp://ftp.econ.au.dk/afn/wp/12/wp12_22.pdf
4. Головаха Є. Здолавши патерналізм, через 15 років Україна стане самостійною європейською державою [Електронний ресурс] / Євген Головаха. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page79-1294.html>
5. Ермолаев А., Левцун А., Денисенко С. Украинский характер, или Конформизм украинца – это терпение и саботаж [Электронный ресурс] / Андрей Ермолаев, Александр Левцун, Святослав Денисенко. – Режим доступа : <http://www.bigyalta.com.ua/story/43061>
6. Зоткин А. Украинский феномен: патернализм без авторитаризма [Электронный ресурс] / Андрей Зоткин. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=12423
7. Зоткін А. Патерналізм в українському суспільстві / А. Зоткін // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: Аналітичні матеріали / [за ред. В.Ворони, М.Шульги]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – Том 1. – 576 с. – С. 236-244.
8. Куценко О. Наследие государственного социализма в политической культуре украинского общества / Куценко Ольга // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012. №993. С. 79-88.
9. Маринович М. В Україні майдани стали тим місцем, де формується нова модель української ідентичності [Електронний ресурс] / Мирослав Маринович. – Режим доступу : <http://ucu.edu.ua/news/12034/>
10. Матусевич В. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження / В. Матусевич // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4–5. – С. 5–20.
11. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода [текст] / Л. Г. Сокурская. – Харьков : Харьковский нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2006. – 575 с.
12. Сусак В. Самоорганізація державний патерналізм: порівняльний аналіз установок жителів Львова і Донецька (1994-2004) / Віктор Сусак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – №1. – С. 63–73.
13. Сусак В. Патерналізм // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – №3. – С. 76-94.
14. Украинское подобие капитализма: жизнь в эконом-варианте [Электронный ресурс] // Зеркало недели. – 2010. – № 27. – Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/ukrainskoe_podobie_kapitalizma_zhizn_v_ekonom-variante.html
15. Шангина Л. Патернализм продуцирует власть [Электронный ресурс] / Людмила Шангина. – Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page79-1287.html>
16. Як позбутися пострадянськості? [Електронний ресурс] / Кол. авт., Київ: Інститут світової політики, 2012. – 150 с. – Режим доступу : http://iwp.org.ua/img/postsov_all_ukr.pdf